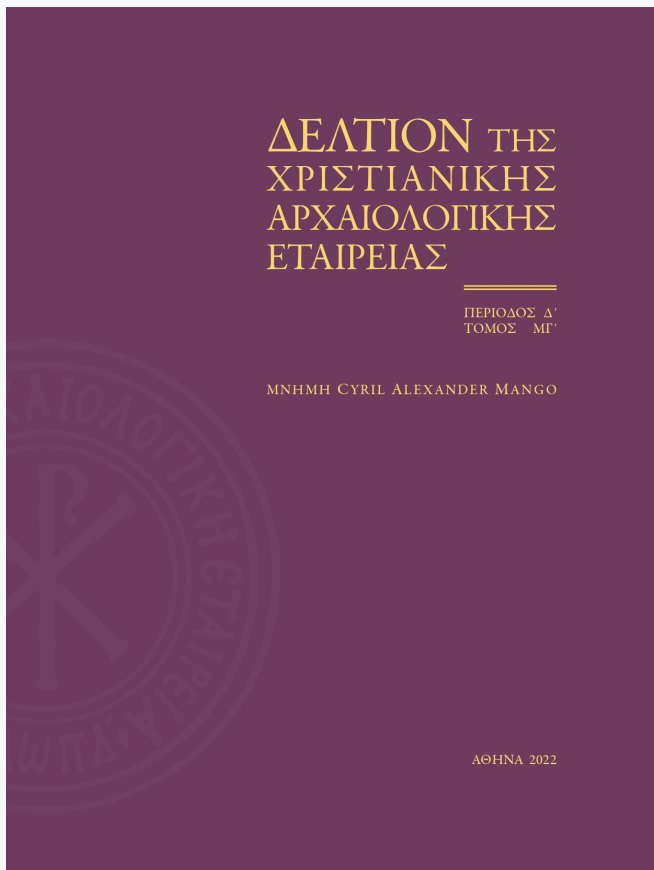

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Μοναστικές εγκαταστάσεις στη Χάλκη της Δωδεκάνησου από τη μεσοβυζαντινή περίοδο μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποτοκρατίας

Μαρία Ζ. ΣΙΓΑΛΑ (Maria Z. SIGALA)

doi: [10.12681/dchae.34375](https://doi.org/10.12681/dchae.34375)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΙΓΑΛΑ (Maria Z. SIGALA) Μ. Ζ. (2023). Μοναστικές εγκαταστάσεις στη Χάλκη της Δωδεκάνησου από τη μεσοβυζαντινή περίοδο μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποτοκρατίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 111–124. <https://doi.org/10.12681/dchae.34375>

Μαρία Ζ. Σιγάλα

ΜΟΝΑΣΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΧΑΛΚΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Στα βόρεια παράλια της Χάλκης Δωδεκανήσου είχαν καταφύγει ασκητές, από τα μέσα περίπου του 6ου αιώνα. Στους επόμενους βυζαντινούς αιώνες και κατά την Ιπποτοκρατία, ασκητές και μοναχοί εγκαθίστανται στο εσωτερικό του νησιού, στην περιφέρεια του μεσαιωνικού/μεταβυζαντινού Χωριού, και κάτω από το ιπποτικό κάστρο. Εκεί ιδρύουν ναόσχημα ασκηταριά, καθίσματα και ένα είδος «πρωτόλειων μοναστηριών» που αποτελούνται από ένα εκκλησάκι και μερικές κύφες, τις πέτρινες καλύβες του νησιού. Η απόδοση μοναστικής χρήσης στα εκκλησάκια έγινε, κατά περίπτωση, με βάση συγκεκριμένα κριτήρια.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή περίοδος, περίοδος Ιπποτοκρατίας, ασκηταριά, μοναστήρια, κύφες – πέτρινες καλύβες, μοναχισμός, Χάλκη Δωδεκανήσου.

Ο μοναχισμός στις διάφορες μορφές του, αναχωρητικός, ημικοινοβιακός (λαύρες) και κοινοβιακός¹, γνώρισε μεγάλη άνθηση σε όλα τα μήκη και πλάτη της

* Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, mariazsigala@gmail.com

** Ευχαριστίες οφείλω στους φίλους Νέιλο Πιτσινό, Π. Μασούκα και Μ. Κυρίτη για την ποικιλότροπη βοήθειά τους. Το παρόν άρθρο βασίζεται σε ανακοίνωση που πραγματοποιήθηκε στο 33ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα, 2013): Μ. Ζ. Σιγάλα, «Μοναστικές εγκαταστάσεις στη Χάλκη της Δωδεκανήσου κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο», 95-96.

¹ Γενικά, για τον μοναχισμό και τα είδη του, βλ. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 105-124. J. McGuckin, «Monasticism and monasteries», E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 2008, 611-620.

Hermits took refuge on the north coast of Chalke, Dodecanese, since about the middle of the 6th century. In the Byzantine period and the period of the Knights, hermits, monks, and nuns settled in the hinterland, mainly around Chorio, the medieval/post-Byzantine village, and below the castle of the knights. They built chapel-shaped hermitages, “kathismata” and a kind of “primitive monasteries”, which consist of a chapel and a few “kyphe”, the stone huts of the island. Monastic use of chapels has been identified based on specific criteria.

Keywords

Byzantine period; period of the Knights; hermitages; monasteries; kyphe – stone huts; monasticism; Chalke island in the Dodecanese.

βυζαντινής αυτοκρατορίας ήδη από την αρχή της παλαιохριστιανικής περιόδου². Η επιρροή των μοναχών ήταν τεράστια και τα μοναστήρια πολυάριθμα, με τον αριθμό τους να πολλαπλασιάζεται μετά το τέλος της Εικονομαχίας³. Παρ' όλα αυτά, ένας μικρός μόνον αριθμός

² Το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα ένα σαρωτικό κύμα μοναχισμού εξαπλώθηκε στη Μεσόγειο και ανάγκασε τον αυτοκράτορα Ουάλη (364-378) να πάρει αυστηρότατα μέτρα εναντίον των ανδρών μοναχών που αρνούσαν να στρατολογηθούν. N. Lenski, «Valens and the Monks: Cudgeling and Conception as a Means of Social Control», *DOP* 58 (2004), 93-117. Τον 10ο αιώνα ο Νικηφόρος Β' Φωκάς και ο Βασίλειος ο Β' πήραν μέτρα κατά της εγκαθίδρυσης νέων μοναστηριών. P. Charanis, «The Monk as an Element of Byzantine Society», *DOP* 25 (1971), 67, 73. J. Thomas – A. Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, 1, (DOS 35), Washington, D. C. 1998, 21, 22.

³ Για τη μεγάλη διάδοση του μοναχισμού και την επιρροή των

μοναστηριών, σε σχέση με αυτά που υπήρχαν, έχει, προς το παρόν, ταυτιστεί και αναγνωριστεί με απόλυτη βεβαιότητα⁴.

Στα Δωδεκάνησα, με εξαίρεση την προσωπικότητα του οσίου Χριστοδούλου του Λατρηνού⁵, ο μοναχισμός δεν έχει γίνει προς το παρόν ειδικό αντικείμενο μελέτης⁶. Παρότι, μάλιστα, είναι γνωστά κάποια βυζαντινά

μοναχών στη βυζαντινή κοινωνία, βλ. Charanis, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 61-84. Ο ίδιος, «The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire», *DOP* 4 (1948), 54. Στην Κωνσταντινούπολη έχουν ταυτιστεί 325 μοναστήρια διαφόρων εποχών. Charanis, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 64. Στους Αγίους Τόπους ο αριθμός των μοναστηριών, μεταξύ 4ου και 7ου αιώνα, έχει υπολογιστεί σε 700 περίπου. V. Tzaferis, «Early monks and monasteries in the Holyland», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), 45. Σχεδόν κάθε περιοχή έχει να επιδείξει τα μοναστήρια της.

⁴ Charanis, «The Monk» ό.π. (υποσημ. 2), 63. Για προσπάθειες απόδοσης μοναστικής χρήσης σε ναούς, βλ. Θ. Παπαζώτος, «Τὸ Isa Kapisi Mescidi στὴν Κωνσταντινούπολη, μονὴ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 39-48. M. Panayotidi, «The Character of Monumental Painting in the 10th century. The Problem of Patronage», *Constantine VII Porphyrogenitus and his Age, Second International Byzantine Conference (Delphi 1987)* Αθήνα 1989, 308. Για τη μεγάλη προσοχή που απαιτείται για την απόδοση μοναστικής χρήσης σε ναό, βλ. St. Hill, «When is a monastery not a monastery?», M. Mullet – A Kirby (επιμ.), *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Belfast 1994, 137-145. A. Kirby – Z. Mercangoz, «The monasteries of Mt Latros and their architectural development», M. Mullet – A. Kirby (επιμ.), *Work and worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, Belfast 1997, 76.

⁵ A. Katsioti, «Between Princes and Labourers: The Legacy of Hosios Christodoulos and his Successors in the Aegean Sea (11th-13th Centuries)», E. Moutafon – I. Toth (επιμ.), *Byzantine and Post-Byzantine Art: Crossing Borders, Exploring Boundaries, Art Readings, I. Old Art*, Σόφια 2018, 91-128. A. Kirby, «Hosios Christodoulos: an eleventh-century Byzantine saint and his monasteries», *Byzantinoslavica* 57/2 (1996), 293-309.

⁶ Καταγραφή των κυριότερων σήμερα μοναστηριών δημοσιεύθηκε στο *Δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού. Μοναστήρια νησιών του Αιγαίου*, 3. Κρήτη – Δωδεκάνησα – Νησιά Β.Α. Αιγαίου (Πολιτιστικός – Τουριστικός οδηγός), Αθήνα 1999, 86-121. Ανακοίνωση για τον μοναχισμό στη Χάλκη, από τους παλαιοχριστιανικούς μέχρι και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, πραγματοποιήθηκε στο *46th Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham, March 24-26, 2013)*: M. Z Sigala, «Hermits, monks and nuns on Chalke, the small island of the Dodecanese from the Early Christian to the Middle-Byzantine Period» (υπό έκδοση). Αναφορές στον μοναχισμό σε διάφορα νησιά της Δωδεκανήσου, βλ. στο Χ. Γιακουμάκη, «Ενεπίγραφο μεσοβυζαντινό επιστύλιο από τη Μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Καμυρί Ρόδου», *σοφία ἄδολος. Τιμητικός Τόμος για*

μοναστήρια, όπως αυτό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτιμο⁷, που είναι και το σημαντικότερο, το Θάρι⁸ και ο Αρταμίτης στη Ρόδο⁹, η μονή των Καστριανών και η μονή του Άλσους (Ταρσού) στην Κω¹⁰, σίγουρα πολλοί περισσότεροι από τους σωζόμενους ναούς θα είχαν μοναστική χρήση¹¹, με δεδομένη την τόσο μεγάλη διάδοση του μοναχισμού. Εξάλλου, δεν λείπουν οι άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες για την ακμή του μοναχισμού και σε αυτήν τη γωνιά της αυτοκρατορίας¹².

Στη Χάλκη της Δωδεκανήσου μελετήθηκε πρόσφατα το σύνολο των μνημείων, από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποτοκρατίας, κάτι που επέτρεψε την απόδοση ενός αριθμού εκκλησιαστικών και άλλων μνημείων σε μοναστικές εγκαταστάσεις¹³. Φαίνεται πως, εκτός από το φυσικό περιβάλλον του νησιού, ορεινό, με γκρεμούς και σπήλαια, που ευνοεί την εγκατάσταση μοναχών¹⁴, είναι και η θέση του –σε γειτνίαση με τη Μικρά Ασία,

τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ρόδος 2014, 196, 208, 209. Katsioti, «Between Princes and Labourers», ό.π. (υποσημ. 5), 91-128.

⁷ Αθ. Κομίνης (επιμ.), *Οί θησαυροί της Μονής Πάτιμου*, Αθήνα 1988.

⁸ Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Στο Θάρι της Ρόδου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες της μονής του Ταξιάρχου Μιχαήλ*, Αθήνα 2006.

⁹ Μ. Ζ. Σιγάλα, *Η Χάλκη από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποτοκρατίας (5ος αι. – 1523): μνημεία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία, κοινωνία* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ανοικτής πρόσβασης: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27763>), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, 361. Γιακουμάκη, «Ενεπίγραφο μεσοβυζαντινό επιστύλιο», ό.π. (υποσημ. 6), 203, 209.

¹⁰ Π. Ανδρουδής – Σ. Ντιντιούμη, «Παναγία Καστριανών. Το καθολικό της μονής του Οσίου Χριστοδούλου στο Παλιό Πυλί της Κω», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 47-54. Η. Κόλλιας, «Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», Γ. Κοκκορού-Αλευρά – Α. Λαμού – Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία, Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Κως, 2-4 Μαΐου 1997)*, Αθήνα 2001, 292-295. Σιγάλα, *Η Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), 360.

¹¹ Για την αντιπαράθεση των όρων «μοναστικός» και «μοναστηριακός», βλ. Hill, «When is a monastery not a monastery?», ό.π. (υποσημ. 4), 137.

¹² Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Θάρι*, ό.π. (υποσημ. 8), 29. A. Katsioti – N. Mastrochristos, «The wall-paintings of Saint Constantine at Missochori. New evidence concerning middle Byzantine Nisyros, Greece», *Zograf* 36 (2012), 67, 70, 71.

¹³ Σιγάλα, *Η Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 351-371.

¹⁴ Σιγάλα, ό.π., 351. Charanis, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 64.

στην οποία υπήρχαν μεγάλα μοναστικά κέντρα – που θα πρέπει να ευνόησε την άφιξη, κατά καιρούς, μοναχών από άλλες περιοχές.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, λοιπόν, το μικρό νησί της Χάλκης αποτέλεσε τόπο ασκητισμού¹⁵ και μοναχισμού από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποτοκρατίας¹⁶. Την παλαιοχριστιανική εποχή, ασκητές και μοναχοί είναι συγκεντρωμένοι στα απόκρημνα βόρεια παράλια του νησιού. Εκεί έχει εντοπιστεί, στη θέση Κελλιιά¹⁷, σπηλαιώδες ασηκηταριό με τοιχογραφίες που

¹⁵ Ο ασκητισμός με τα χρόνια θεωρήθηκε προαπαιτούμενο της αγιότητας αντικαθιστώντας, κατά κάποιον τρόπο, τα μαρτύρια των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Τον 12ο αιώνα είχε φθάσει σε τέτοια άκρα, που έκανε πολλούς διανοούμενους να κριτικάρουν ή ακόμα και να γελοιοποιούν τις υπερβολές του, βλ. *ODB*, τ. 1, λήμμα «asceticism» (Α.-Μ. Talbot).

¹⁶ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 351-371. Η ίδια, «Hermits», ό.π. (υποσημ. 6).

¹⁷ Μ. Ζ. Σιγάλα, «Τα Κελλιιά της Χάλκης Δωδεκανήσου. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών και η σημασία τους», *ΔΧΑΕΛ'* (2009), 149-158. Η ίδια, «Hermits», ό.π. (υποσημ. 6). Σε πρόσφατο άρθρο [Α. Katsioti, «Gazing beyond earthly reality: A reconsideration of the wall paintings at Asketario on the island of Chalki, Dodecanese», *ΔΧΑΕΜΒ'* (2021), 33-56], το κελλιί αναφέρεται ως παρεκκλήσι (chapel), χωρίς να ληφθούν υπόψη και να αξιολογηθούν τα στοιχεία που οδήγησαν στην απόδοση του κτίσματος αυτού σε κελλιί αντί για ναό: τραπεζιόσημη κάτοψη, βορειοδυτικός προσανατολισμός της κόγχης, που είναι εγγεγραμμένη σε τοίχο και επομένως δεν επιβλήθηκε από έλλειψη χώρου, επίπεδη στέγη, τόσο πρώιμα για ναό, αλλά και το ίδιο το τοπωνύμιο «Κελλιιά», πρβλ. Σιγάλα, «Κελλιιά», ό.π., 150. Η ίδια, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), 185-186. Στο ίδιο άρθρο, οι τοιχογραφίες του Ασηκηταριού και του πρώτου στρώματος του κτιστού κελλιού αναχρονολογήθηκαν στο δεύτερο μισό του 7ου – πρώτες δεκαετίες του 8ου αιώνα, ενώ του δεύτερου στρώματος του κτιστού κελλιού στον 9ο-10ο αιώνα. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να συνδεθούν οι ασκητές με την Αίγυπτο. Ωστόσο, τα εικονογραφικά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μιας πιο πρώιμης χρονολόγησης, δεν αναιρέθηκαν, ενώ η εξονυχιστική τεχνολογική ανάλυση χρησιμοποιεί παράλληλα που ανάγονται σε ένα πολύ ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον 6ο μέχρι και τον 8ο αιώνα για το Ασηκηταριό, κάτι που, βέβαια, δεν αποκλείει την πρωιμότερη χρονολόγηση. Επίσης, τα ονόματα των αγίων *ΦΑΟΥΣΤ(ΟΣ)* ή *ΦΑΟΥΣΤ(ΙΝΟΣ)* και *(ΚΗΡ)ΙΚΟΣ* απαντούν το πρώτο στα Δωδεκάνησα, ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή, ενώ το δεύτερο άλλες δύο φορές στη Χάλκη σε ναούς του 11ου και του 14ου αιώνα, στον Αι-Αντριαί στον Αι Αντριαί το βουνό (αδημοσίευτο) και στην Παναγία Οδηγήτρια ή Εννιαμερίτισσα, αντίστοιχα, βλ. Μ. Ζ. Σιγάλα, «Η Παναγία

χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 6ου – αρχές του 7ου αιώνα, και κτιστό κελλιί με τοιχογραφίες του 7ου και 8ου αιώνα: στη θέση το Ρυάκι του Αι Γιωργιού μια παλαιοχριστιανική βασιλική και σπήλαια¹⁸, πιθανόν ασηκηταριά, και στα Λιμενάρια ή στον Πευκιά μια παλαιοχριστιανική βασιλική με μοναστική κατά πάσα πιθανότητα χρήση¹⁹. Στις αρχές του 8ου αιώνα, οι εγκαταστάσεις στα Κελλιιά είναι ακόμα σε χρήση, όπως αποδεικνύεται από τις τοιχογραφίες του κτιστού κελλιού. Πιθανότατα, την ίδια περίπου εποχή, μοναχοί αρχίζουν να εγκαθίστανται και στο εσωτερικό του νησιού (Εικ. 1), εφόσον ο πρώτος ναός του Αι Λια στο βουνό του Προφήτη Ηλία, ο οποίος χρονολογήθηκε στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και βρίσκεται κάτω από μισοερειπωμένο μεταγενέστερο μεσαιωνικό ναό, μοιάζει να ανήκει σε μοναστική εγκατάσταση²⁰.

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο²¹ και έπειτα, αναχωρητές-ασηκητές²² και μοναχοί στη Χάλκη, σύμφωνα και πάλι με τα αρχαιολογικά δεδομένα, δείχνουν να εγκαθίστανται, κυρίως, γύρω από το εγκαταλελειμμένο σήμερα μεσαιωνικό/μεταβυζαντινό Χωριό, τόσο στην πλαγιά όπου αυτό απλώνεται, ψηλά, στη σκιά του ιπποτικού κάστρου (Εικ. 2), όσο και στα απέναντι χαμηλά

η Οδηγήτρια ή Εννιαμερίτισσα στη Χάλκη της Δωδεκανήσου (1367)», *ΑΔ* 55 (2000), Α' Μελέτες, Αθήνα 2004, 360. Συνεπώς, η σύνδεσή τους με την Αίγυπτο θέλει ιδιαίτερη προσοχή, πολύ περισσότερο καθώς το *ΦΑΟΥΣΤ(ΟΣ)* ή *ΦΑΟΥΣΤ(ΙΝΟΣ)* των «Κελλιών», «Φαύστος» ή «Φαυστίνος» στο ορθόδοξο εορτολόγιο, προέρχεται φανερά από μεταγραφή του λατινικού ονόματος *Faustus* ή *Faustinus*, παραπέμποντας μάλλον στη Δύση ενώ ο *(ΚΥΡ)Ι(Α)ΚΟΣ*, με τον οποίο θεωρείται ότι συγγέται ο Κήρικος, απαντά στα Δωδεκάνησα για πρώτη φορά τον 15ο αιώνα.

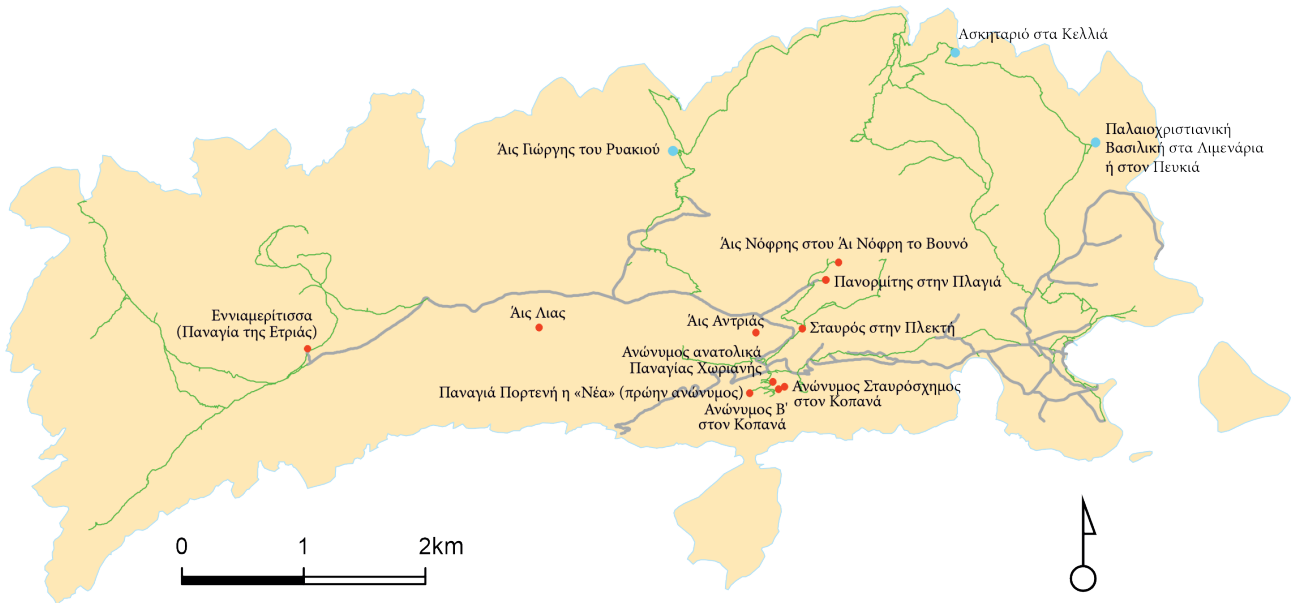
¹⁸ Το δυσπρόσιτον ενός τόπου και η ύπαρξη σπηλαίων τον καθιστούν ιδανικό για εγκατάσταση μοναχών. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Λάτρος», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-1967), 14, 99.

¹⁹ Σιγάλα, «Hermits», ό.π. (υποσημ. 6).

²⁰ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 356-357 και Β', 27.

²¹ Τον 10ο αιώνα τα μοναστήρια είναι τόσα πολλά, ώστε ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) κατηγορεί όσους κτίζουν νέα αντί να ανακαινίζουν τα παλαιά και απαγορεύει τη δωρεά περιουσίας σε αυτά, Charanis, «The Monastic Properties», ό.π. (υποσημ. 3), 55, 56, 57.

²² Ο αναχωρητισμός συνέχισε να αποτελεί προεξέχον είδος του βυζαντινού μοναχισμού μέχρι και τον 15ο αιώνα. Γενικά, θεωρείται ανώτερος από τον κοινοβιακό μοναχισμό, γιατί οι μεγαλύτερες δυσκολίες του ασκητικού βίου προσφέρουν και μεγαλύτερες ευκαιρίες για πνευματική καλύτερευση, βλ. *ODB*, τ. 2, λήμμα «hermit» (Α.-Μ. Talbot – Α. Cutler).

Εικ. 1. Χάλκη. Χάρτης με σημειωμένες τις μοναστικές εγκαταστάσεις.

βουνά²³, του Άι Αντριά και του Άι Νόφρη (Εικ. 1). Εκεί απαντούν ναόσχημα ασκηταριά²⁴, δηλαδή «ευκτήριοι οίκοι» που χρησίμευαν προφανώς τόσο για διαμονή όσο και για προσευχή ασκητών. Απαντούν, επίσης, μικρές μοναστικές εγκαταστάσεις που αποτελούνται άλλοτε από ένα εκκλησάκι και ένα-δυο κελλιά, ένα είδος καθίσματος²⁵, δηλαδή, και άλλοτε από ένα «καθολικό» και μερικά κελλιά, μικρές, δηλαδή, μοναστηριακές εγκαταστάσεις. Σε μία περίπτωση ίσως έχουμε «κυριακό» ναό, κάποιο είδος λαύρας²⁶.

Με δεδομένη την έλλειψη γραπτών πηγών και το γεγονός ότι οι μοναστικές-μοναστηριακές εγκαταστάσεις της Χάλκης δεν διαφέρουν εμφανώς από τις

αγροτικές ή ποιμενικές, και επομένως δύσκολα διακρίνονται από αυτές, η απόδοση μοναστικής χρήσης σε κάποιο ναό υπήρξε, μεταξύ άλλων, αποτέλεσμα της αδυναμίας απόδοσης σε αυτόν κάποιας άλλης χρήσης, όπως ενοριακού ή κοιμητηριακού ναού σε αγροτικό χωριό ή σε μικρή ποιμενική εγκατάσταση²⁷, ή ως ιδιωτικού παρεκκλησίου. Με άλλα λόγια, κάποιες φορές οδηγηθήκαμε σε μοναστική χρήση κάποιων ναών «διά της εις άτοπον απαγωγής».

Εκτός από αυτό, τα κριτήρια²⁸ για την απόδοση μοναστικής χρήσης σε έναν ναό, στην περίπτωση της Χάλκης, υπήρξαν ποικίλα, με κυριότερα τα εξής:

²³ Για την ιδιαίτερη προτίμηση των ασκητών για τα βουνά, βλ. Mango, *Byzantium*, ό.π. (υποσημ. 1), 118. McGuckin, «Monasticism», ό.π. (υποσημ. 1), 614.

²⁴ Τον 10 αιώνα ο Νικηφόρος Φωκάς επαινεί όσους κτίζουν κελλιά και λαύρες. Charanis, «The Monastic Properties», ό.π. (υποσημ. 3), 57.

²⁵ Μικρή μοναστική εγκατάσταση που στεγάζει λίγους μοναχούς και εξαρτάται από μεγαλύτερο μοναστήρι, βλ. *ODB*, τ. 2, λήμμα «kathisma» (Κ. Μ. Kiefer – W. Loerke).

²⁶ Καθ' όλη τη διάρκεια του Βυζαντίου φαίνεται πως αναχωρητισμός (ασκητισμός) και κοινοβιακός μοναχισμός συνυπάρχουν, βλ. D. Papachryssanthou, «La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle. Ermitages, groups, communautés», *Byzantion* 43 (1973), 159.

²⁷ Για ποιμενική εγκατάσταση, βλ. Μ. Ζ. Σιγάλα, «Το εκκλησάκι της Υπαπαντής στους Μύλους της Χάλκης», *Δωδ.Χρον ΚΓ'* (2009), 577-603.

²⁸ Στα βασικά κριτήρια επιλογής τόπου άσκησης έχουν συγκαταλεχθεί η ασφάλεια της περιοχής, η γεινίαση με πλησιέστερες οικιστικές θέσεις, η δυνατότητα επικοινωνίας μέσω του μεσαιωνικού οδικού δικτύου και η πνευματικότητα του τόπου. Ά. Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο* (Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν. Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο), Αθήνα 1994, 72. Νερό, δέντρα και θέα βαραίνουν, επίσης, στην επιλογή της θέσης μιας μονής. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τὸ 10ο αἰώνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393*, Αθήνα 1979, 125.

Εικ. 2. Χάλκη. Πανοραμική εικόνα του κάστρου και του Χωριού με σημειωμένη τη θέση των ασκηταριών.

(α) Η θέση του ναού. Οι ναοί-ασκηταριά βρίσκονται πάντα σε δυσπρόσιτες και απόκρημνες θέσεις, συχνά σε κορυφές λόφων και βουνών²⁹. Τα «καθολικά» μοναστηριών βρίσκονται σε πλαγιές, έξω από το κύριο μονοπάτι του νησιού, την κύρια οδική του αρτηρία που το διέσχισε από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Αντίθετα, τα μεσαιωνικά «χωριά» της Χάλκης βρίσκονται στη μια ή στην άλλη πλευρά του μονοπατιού αυτού³⁰.

(β) Η τοπική παράδοση θεωρεί κάποιους ναούς μοναστήρια και αναφέρει ύπαρξη μοναχών σε αυτά, σε μεταγενέστερους, βέβαια, των μεσαιωνικών χρόνους, και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα³¹.

(γ) Ορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως η ύπαρξη νάρθηκα, ο οποίος στη Χάλκη φαίνεται να απαντά σε μοναστικούς ναούς³², και η απουσία τέμπλου³³.

(δ) Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού³⁴.

(ε) Η αφιέρωση του ναού σε άγιο ασκητή³⁵.

Κατά περίπτωση τίθενται και άλλα κριτήρια, όπως (στ) στην περίπτωση των ασκηταριών η ανωνυμία

²⁹ Charanis, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 64. Hill, «When is a monastery not a monastery?» ό.π. (υποσημ. 4), 138. Σε απότομο γκρεμό έσκαψε την Εγγλείστρα ο άγιος Νεόφυτος στην Πάφο το 1159. C. Mango – E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), 122, 123.

³⁰ Τα «καθίσματα» της Χάλκης βρίσκονται τα δύο σε μικρή απόσταση από το κύριο μονοπάτι και ένα σε κορυφή βουνού. Βλ. πρκ.

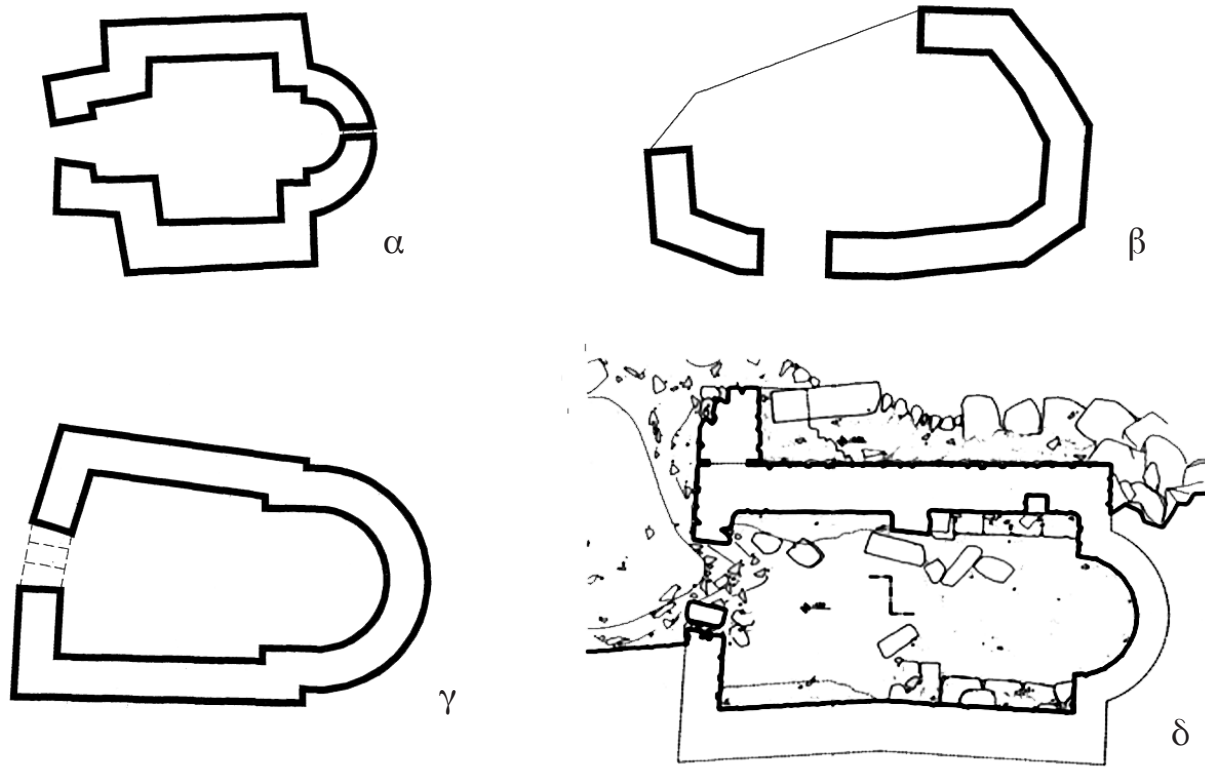
³¹ Κ. Ηλιάδης, *Ἡ Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου (Ἱστορία, Λαογραφία, Ἦθη καὶ Ἔθιμα)*, Α', Αθήνα 1950, 318, 319.

³² Νάρθηκα έχει η Εννιαμερίτισσα, που είναι αποδεδειγμένα μοναστικός ναός, με βάση άλλα κριτήρια. Σιγάλα, «Εννιαμερίτισσα», ό.π. (υποσημ. 17), 332. Για μοναστικούς ναούς της Χάλκης με νάρθηκα, βλ. Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), 369.

³³ Η πλειονότητα των μεσαιωνικών ναών της Χάλκης φέρει ένα χαμηλό φράγμα πρεσβυτερίου. Ελάχιστοι αποδεδειγμένα δεν έφεραν τέμπλο και για αρκετούς δεν είναι σίγουρο αν έφεραν αρχικά. Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 148.

³⁴ Ο διάκοσμος της Εννιαμερίτισσας περιλαμβάνει αγίους μοναχούς καθώς και νύξεις για το μοναστικό κίνημα του ησυχασμού. Σιγάλα, «Εννιαμερίτισσα», ό.π. (υποσημ. 17), 365, 373, 380.

³⁵ Για παράδειγμα, ο Αι Νόφρης στον Αι Νόφρη το βουνό. «Παρεκκλήσι» «Αἱς Νούφρης», πιθανότατα ασκηταριό, υπάρχει και στην Πάτμο, στα βόρεια της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, Π. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά τοπωνύμια», *Δωδ.Αρχείον* 2 (1956-1957), 129.

Εικ. 3. Χάλκη. Κατόψεις των μοναστικών εγκαταστάσεων του Χωριού. (α) Ανώνυμος Σταυρόσχημος ναός στον Κοπανά. (β) Ανώνυμος Β ναός στον Κοπανά. (γ) Πορτενή «Νέα» στο Πορτάλλι. (δ) Ανώνυμος ανατολικά της Παναγίας της Χωριανής.

τους και (ζ) στην περίπτωση των μοναστηριών η ιερότητα και η φήμη τους³⁶.

Στην κατηγορία των ναόσχημων ασκηταριών – «εγκτήριων οίκων»³⁷, κατατάχθηκαν τρεις ανώνυμοι «ναοί»: ο Ανώνυμος Α, σταυρόσχημος ναός στον Κοπανά, ο Ανώνυμος Β, στον Κοπανά, και η Πορτενή η «Νέα» – πρώην ανώνυμος ναός στο Πορτάλλι³⁸. Και οι τρεις αυτοί «ναοί», δηλαδή και τα τρία αυτά ασκηταριά, βρίσκονται στις παρυφές και ψηλά στην πλαγιά χαμηλού βουνού, όπου απλώνεται ο μεσαιωνικός/μεταβυζαντινός οικισμός Χωριό, κάτω από το κάστρο του, σε τελείως βραχώδη και δυσπρόσιτα μέρη (Εικ. 2). Και οι τρεις

είναι ανώνυμοι. Δύο από αυτούς, μάλιστα, εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια. Πιστεύουμε ότι η ανωνυμία τους δεν είναι απλή σύμπτωση, αλλά οφείλεται ακριβώς στο ότι ως ασκηταριά ήταν ανώνυμα. Δεν ήταν ναοί, για να είναι αφιερωμένοι στον Χριστό, στην Παναγία ή σε κάποιον άγιο. Άρα δεν ήταν και τόποι λατρείας και προσκυνήματος, ώστε να είναι γνωστοί. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι οι ανώνυμοι «ναοί» στη Χάλκη είναι γενικά ελάχιστα, ενώ, αντίθετα, διασώζονται αγωνιμικά τοπωνύμια με ονόματα ναών που δεν υπάρχουν πλέον ή ίσως δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί³⁹.

Οι διαστάσεις και των τριών ναόσχημων ασκηταριών είναι μικρές⁴⁰. Το σχήμα του Ανώνυμου Σταυρόσχημου στον Κοπανά (Εικ. 3α, 4), ο οποίος έχει χρονολογηθεί

³⁶ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), 359.

³⁷ Ο Νικονάνος, στα Μετέωρα, κάνει λόγο για «αναχωρητήρια-κέλλες ή προσευχάδια». Νικονάνος, «Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας», ό.π. (υποσημ. 28), 138.

³⁸ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 112, 113, 114. Η ονομασία «Πορτενή Νέα» δόθηκε συμβατικά στο μνημείο για καλύτερη ταύτισή του.

³⁹ Όπως η Αγία Άννα, η Αγία Κατερίνα στο Κλεισούρι και η Παναγία η Κουκουλιώτισσα, Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 150, 151, 159.

⁴⁰ Το σταυρόσχημο ασκηταριά έχει διαστάσεις 3,54 μ. η κάθετη

Εικ. 4. Χάλκη. Ανώνυμος Α σταυρόσχημος στον Κοπανά.

στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴¹, προσιδιάζει σε χρήση μοναστική. Παραδείγματα καθολικών αλλά και ησυχαστηρίων σε σχήμα σταυρού υπάρχουν πολλά στην Κρήτη αλλά και αλλού⁴². Αρκετά από αυτά τα μοναστικά ναύδρια της Κρήτης ανεγέρθηκαν τον 11ο αιώνα από τον Ιωάννη τον Ξένο⁴³. Το δεύτερο ασκηταριό, ο Ανώνυμος Β στον Κοπανά⁴⁴, πιθανότατα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας, έχει ελλειψοειδή κάτοψη (Εικ.

κεραία × 2,83 μ. η οριζόντια κεραία, ο Ανώνυμος Β 4,70 μ. × 2 μ. πλάτος και η Πορτενή η «νέα» (πρώην ανώνυμος ναός) 4,60 μ. × 2,60 μ. πλάτος.

⁴¹ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 108.

⁴² Για παράδειγμα, στο Παπίκιον όρος. Ν. Gkioles – G. Pallis, *Atlas of the Christian Monuments of the Aegean. From the Early Christian Years to the Fall of Constantinople*, Αθήνα 2014, 89.

⁴³ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 106-107. Α. Mailis, *Obscured by Walls: The Bema Display of the Cretan Churches from Visibility to Concealment*, Mainz – Frankfurt 2020, 33, 36.

⁴⁴ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 112.

3β, 5) και από μακριά δίνει την εντύπωση μιας κύφης, θυμίζει, δηλαδή, τις χαρακτηριστικές πετρόκτιστες μεσαιωνικές καλύβες της Χάλκης⁴⁵. Και τα δύο αυτά ασκηταριά ήταν τοιχογραφημένα. Οι τοιχογραφίες του Ανώνυμου Β, που διατηρούνται καλύτερα, είναι εντελώς λαϊκότερες και άτεχνες. Το τρίτο ασκηταριό⁴⁶, σε σχήμα μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού (Εικ. 3γ), πιθανότατα επίσης της περιόδου της Ιπποτοκρατίας, έχει μεγαλύτερο πλάτος στα δυτικά απ' ό,τι στα ανατολικά και πεταλόμορφη αψίδα. Και στα τρία δεν βρέθηκε τέμπλο, στη μορφή του χαμηλού κτιστού φράγματος προεσβυτερίου, που είναι το χαρακτηριστικό για

⁴⁵ Μ. Ζ. Sigala, «The Kyphe of Chalke: A Primitive Type of Medieval Housing in a Small Island of the Dodecanese», Ch. Diamanti – Α. Vassiliou (επιμ.), *Έν Σοφία μαθητεύσαντες. Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Οξφόρδη 2019, 25-38.

⁴⁶ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 115.

Εικ. 5. Χάλκη. Ανώνυμος Β στον Κοπανά.

τα εκκλησιάκια της Χάλκης⁴⁷. Και ενώ για τα δύο πρώτα η κατάσταση στο εσωτερικό τους δεν επιτρέπει να αποφανθεί κανείς με απόλυτη βεβαιότητα για την ύπαρξη ή μη χαμηλού φράγματος πρεσβυτερίου, η τρίτη περίπτωση, η Πορτενή η «Νέα», δεν αφήνει αμφιβολία. Απλώς, το ανατολικό άκρο του ναόσχημου ασκηταριού είναι υπερυψωμένο σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο. Η απουσία τέμπλου σε ναό έχει συνδεθεί από κάποιους ερευνητές με τη μη τέλεση σε αυτόν θείας λειτουργίας⁴⁸. Ωστόσο, στα δύο από τα τρία ναόσχημα ασκηταριά υπάρχει αγία τράπεζα, κάτι που θα μπορούσε να σημαίνει ότι τελούνταν μεν θεία λειτουργία αλλά από ιερομόναχους για αυτούς τους ίδιους, δεν απευθυνόταν, δηλαδή, σε λαϊκούς, άρα δεν υπήρχε ανάγκη φράγματος, διαχωρισμού κλήρου-λαού⁴⁹.

Ένας ακόμα ανώνυμος ναός, ο Ανώνυμος ανατολικά της Παναγιάς της Χωριανής, του καθεδρικού

μεταβυζαντινού ναού του Χωριού⁵⁰, πολύ μεγαλύτερος σε διαστάσεις από τα ναόσχημα ασκηταριά που προαναφέρθηκαν, φαίνεται ότι ανήκει σε μοναστική εγκατάσταση. Έχει χαρακτηριστικά μεγάλο ιερό που καταλαμβάνει το ήμισυ του ναού, και θρανία μόνο μέσα στο ιερό (Εικ. 3δ). Εξωτερικά, στο βορειοδυτικό άκρο του, υπάρχει αρκοσόλιο, στοιχείο που πολύ συχνά απαντά σε μοναστικά παρεκκλήσια⁵¹. Νότια-νοτιοδυτικά του ναού και σε επαφή με αυτόν, υπάρχει ορθογώνιο κτίσμα, στεγασμένο με καμάρα εσωτερικά και επίπεδη στέγη εξωτερικά⁵². Στα ανατολικά του ναού, σε χαμηλότερο επίπεδο, υπάρχει πλάτωμα με στέρνα. Στον ναό σώζονται υπολείμματα από δύο στρώματα τοιχογραφιών, πιθανότατα του 13ου και του 14ου αιώνα. Ίσως να πρόκειται για κάποιο είδος «κυριακού» ναού για αναχωρητές-ιερομόναχους από τα γύρω ασκηταριά,

⁴⁷ Στο ίδιο, Α', 148-151.

⁴⁸ Sh. E. J. Gerstel, «The Byzantine Village Church: Observation on its Location and on Agricultural Aspects of its Program», J. Lefort – C. Morrison – J-P. Sodini (επιμ.), *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Παρίσι 2005, 169.

⁴⁹ Για τη χρήση του τέμπλου ως διαχωριστικού ιερού κληρικών από τον κυρίως ναό με τους λαϊκούς, βλ. C. Walter, «A New

Look in Byzantine Sanctuary Barrier», *REB* 51 (1993), 203, 204. Η ελεύθερη πρόσβαση στο βήμα για τους Βυζαντινούς αποτελούσε το πιο κοινό δογματικό λάθος των Λατίνων, βλ. Mailis, *Obscured by Walls*, ό.π. (υποσημ. 43), 128.

⁵⁰ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 111-2.

⁵¹ Στο ίδιο, Α', 177-179.

⁵² Γενικά, το κτίσμα θυμίζει το κτιστό κελλί στα Κελλιά. Σιγάλα, «Τα Κελλιά», ό.π. (υποσημ. 17), 149, 150, 153 εικ. 4.

Εικ. 6. Χάλκη. Άις Αντριάς στου Άι Αντριά το βουνό.

που συλλειτουργούσαν, κάτι που εξηγεί ίσως και την ανάγκη για μεγάλο ιερό και θρανία σε αυτό. Στην προκειμένη περίπτωση το κτίσμα στα νότια ίσως ήταν τράπεζα. Το μοναστικό εγκαθίδρυμα με τη στέρνα του θα εξασφάλιζε στους αναχωρητές και το απαραίτητο νερό. Ίσως έχουμε, δηλαδή, εδώ ένα είδος λαύρας.

Απέναντι από το Χωριό, σε μοναστικές εγκαταστάσεις μπορούν να αποδοθούν τέσσερις ναοί.

Ο Άις Αντριάς στου Άι Αντριά το βουνό (Εικ. 6) φέρει δύο στρώματα τοιχογραφιών, από τα οποία το δεύτερο έχει χρονολογηθεί, με κάποια επιφύλαξη, στις αρχές του 11ου αιώνα⁵³. Είναι πολύ δύσκολα προσπελάσιμος, καθώς βρίσκεται λίγο πιο κάτω από την κορυφή βραχώδους λόφου. Εξωτερικά, στη νότια πλευρά του, που αντικρίζει το Χωριό, ακουμπούν δύο αρκοσόλια. Πολύ κοντά στον ναό βρίσκεται μία κύφη στα βορειοανατολικά και άλλη μία στα βορειοδυτικά

του, αντίστοιχα⁵⁴. Στέρνα δεν έχει εντοπιστεί. Πρόκειται, πιθανότατα, για μια μικρή μοναστική εγκατάσταση, ένα «κάθισμα», που αποτελείται από ένα ναό και δύο κύφες-κελλιά. Η απόδοση μοναστικής χρήσης στον ναό αυτό έγινε κυρίως με κριτήρια τη θέση του, σε κορυφή βραχώδους λόφου, δυσπρόσιτη και με θέα το Χωριό, την απουσία στέρνας που θα μπορούσε να του αποδώσει ενδεχομένως ποιμενική χρήση⁵⁵, μαζί και με την ύπαρξη αρκοσολίων, τα οποία συνηθίζονται σε μοναστικούς ναούς της Χάλκης.

Στην ίδια κατηγορία, της μικρής μοναστικής εγκατάστασης, δεν αποκλείεται να ανήκει και ο Σταυρός στην Πλεκτή⁵⁶, τοποθεσία χαμηλά στην πλαγιά του βουνού του Άι Νόφρη. Βρίσκεται σχεδόν πάνω στο κύριο μονοπάτι του νησιού, απέναντι από το Χωριό. Από τις

⁵³ M. Z. Sigala, «A Brief Survey of the Monumental Painting of Chalke in the Dodecanese from the Early Christian Period to the Beginning of the Period of the Knights (1309)», D. Mourelatos (επιμ.), *Art and Archaeology in Byzantium and Beyond. Essays in Honour of Sophia Kalopissi-Verti and Maria Panayotidi-Kesisoglou*, Οξφόρδη 2021, 15. Sigala, «Hermits», ό.π. (υποσημ. 6).

⁵⁴ Πρόκειται για κύφες τύπου Α, που είναι και οι παλαιότερες, βλ. Sigala, «The Kyrphes of Chalke», ό.π. (υποσημ. 45), 26, 29, εικ. 8.

⁵⁵ Εξάλλου φαίνεται ότι η κτηνοτροφία ακμάζει ιδιαίτερα στη Χάλκη την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και όχι πιο πριν. Βλ. M. Z. Σιγάλα, «Ιχνηλατώντας την κοινωνία και οικονομία της Χάλκης Δωδεκανήσου κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, με τη βοήθεια αρχαιολογικών και γραπτών μαρτυριών», σοφία άδολος, ό.π. (υποσημ. 6), 567-568.

⁵⁶ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 87.

τοιχογραφίες του χρονολογείται πιθανότατα στα τέλη του 14ου αιώνα. Ο ναός δεν έφερε τέμπλο, αν κρίνει κανείς από τα θρανία που εκτείνονται ενιαία από τη μια άκρη του ναού στην άλλη, και στις δύο πλευρές του. Σε μικρή απόσταση στα νοτιοδυτικά του υπάρχει κύφη και στα βορειοδυτικά του αλώνι. Στην απόδοση του Σταυρού στην Πλεκτή σε μοναστική εγκατάσταση συνηγορεί και η παράδοση που τον θεωρεί μοναστήρι και ιερό προσκύνημα τέτοιο, ώστε τον 19ο αιώνα κτίστηκε στην ίδια θέση, στα νότια του μεσαιωνικού ναού, άλλος ναός και η λατρεία ανανεώθηκε στην περιοχή⁵⁷.

Μακριά από την περιοχή του Χωριού υπάρχει ένα ακόμα «κάθισμα». Πρόκειται για την Παναγία την Οδηγήτρια ή Εννιαμερίτισσα, γυναικεία μοναστική εγκατάσταση, σύμφωνα με την κτητορική της επιγραφή που αναφέρει ανάμεσα στους δωρητές δύο μοναχές, την Αγνήση και τη Μαγδαληνή⁵⁸. Εδώ δίπλα στον ναό υπάρχει μια κύφη-κελλά, μεσοτοιχία με αυτόν. Μια ακόμα κύφη βρίσκεται στα νότια του ναού και μια στέρνα λίγο πιο μακριά, στα ανατολικά του συμπλέγματος. Η Εννιαμερίτισσα είναι ίσως η μοναδική περίπτωση στο νησί, όπου ο καλά σωζόμενος και μελετημένος τοιχογραφικός διάκοσμος έρχεται να βοηθήσει στην απόδοση μοναστικής χρήσης στον ναό. Πέρα από την απεικόνιση αγίων μοναχών (Αντωνίου, Ονουφρίου) έντονες είναι οι αναφορές στον ησυχασμό, κατεξοχήν κίνημα των μοναχών⁵⁹. Δίνεται έμφαση στην ενσάρκωση, το βασικό δόγμα των ησυχαστών. Το βάθος στη δόξα του Χριστού στην Ανάσταση είναι κόκκινο, συμβολική

απεικόνιση του θαβωρείου φωτός για τους ησυχαστές. Τριπλές ακτίνες, συμβολική απεικόνιση της αγίας Τριάδας ως φωτός Ηλίου, εκπορεύονται από το ημικύκλιο του ουρανού στις σκηνές του Ευαγγελισμού, της Γέννησης και της Βάπτισης. Η επιγραφή *Ο ΩΝ* αναγράφεται στον φωτοστέφανο του Χριστού στην ένθρονη Βρεφοκρατούσα στον νότιο τοίχο, προσφώνηση που χρησιμοποιούσαν πολλές φορές οι ησυχαστές⁶⁰.

Σε αντίθεση με τις μοναστικές εγκαταστάσεις που προαναφέρθηκαν, η Εννιαμερίτισσα βρίσκεται στην κοιλάδα των Κοίλων, στις παρυφές των «χωριών κυφών» που βρίσκονται εκεί, κοντά στο μεταβυζαντινό μοναστήρι του Άι Γιάννη του Αλάργα ή Μακρούα⁶¹. Ίσως, ως γυναικεία μοναστική εγκατάσταση, βρισκόταν κοντά στα χωριά για περισσότερη ασφάλεια⁶².

Στην ευρύτερη περιοχή του Χωριού δύο ακόμα ναοί δείχνουν να ανήκουν σε μικρές, μοναστηριακές αυτήν τη φορά, εγκαταστάσεις. Πρόκειται για τον Παλαρνιώτη στου Άι Νόφρη το βουνό ή στη Χώνη, γνωστό και ως Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανοριμίτη στην Πλαγιά (τέλη του 13ου αιώνα)⁶³, και τον Άι Νόφρη στου Άι Νόφρη το βουνό (15ος αιώνας)⁶⁴.

Ο Παλαρνιώτης είναι κατά παράδοση μοναστήρι και έχει και δική του περιουσία (Εικ. 7). Τον 19ο αιώνα αναφέρονται τόσο ένας ρασοφόρος καλόγερος όσο και λαϊκοί «καλόγεροι» ως επιστάτες του. Όπως και στον Σταυρό στην Πλεκτή, λόγω της ιερότητας του χώρου, στην ίδια θέση, στα δυτικά του μεσαιωνικού ναού, κτίστηκε τον 19ο αιώνα νέος. Με τη μελέτη του συνόλου των χριστιανικών μνημείων του νησιού αποδείχθηκε ότι στις θέσεις που υπήρχαν ιερά προσκυνήματα, που ήταν μοναστήρια, πιστεύουμε, τον μεσαίωνα,

⁵⁷ Μ. Ζ. Σιγάλα, «Η Χάλη τον 19ο αιώνα μέσα από τις εκκλησίες, τις εικόνες και τα εκκλησιαστικά της κεμήλια», *Δωδ.Χρον. ΙΖ'* (2000), 484, 486.

⁵⁸ Σιγάλα, «Εννιαμερίτισσα», ό.π. (υποσημ. 17), 333, εικ. 1, 2. Γυναικείο μοναστήρι, τουλάχιστον αρχικά. Για μετατροπή μοναστηριών από ανδρικά σε γυναικεία, βλ. Μ. Loukaki, «Monastères de femmes à Byzance du XIIe siècle jusqu'à 1453», J. Y. Perreault (επιμ.), *Women and Byzantine Monasticism*, Αθήνα 1991, 35. Τα γυναικεία μοναστήρια γνωρίζουν άνθηση την εποχή των Παλαιολόγων, μετά το 1261. Τον 14ο αιώνα είναι πολύ μεγάλος ο αριθμός τους στη Βέροια, βλ. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, 36, 37, 42.

⁵⁹ Για τον ησυχασμό, βλ. πρόχειρα: Β. Τατάκης, «Ο Ήσυχασμός και η ήσυχαστική ξριδα», *ΙΕΕΘ'*, Αθήνα 1979, 361-367. Μ. Ανάστος, «Ο Ήσυχασμός και η καταξίωσή του από την Ανατολική Έκκλησία», στο ίδιο, 375-376. J. Meyendorf, «Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legacy», *DOP* 42 (1988), 157-165.

⁶⁰ Σιγάλα, «Εννιαμερίτισσα», ό.π. (υποσημ. 17), 373.

⁶¹ *Μοναστήρια νησιών του Αιγαίου*, ό.π. (υποσημ. 6), 110-1.

⁶² Και στην κοιλάδα των Κόραμα στην Καππαδοκία οι μοναστικές εγκαταστάσεις γεινιάζουν με τα αστικά κέντρα, Ν. Teteriatnikov, «Monastic Settlements in Cappadocia: the case of the Goreme Valley», Mullet – Kirby (επιμ.), *Work and Workshop*, ό.π. (υποσημ. 4), 29. Μετά τον 11ο αιώνα δεν απαντούν γυναίκες ασκήτριες (ερημίτισσες) παρά μόνον μοναχές σε κοινόβια. *ODB*, τ. 2, λήμμα «hermit» (Α.-Μ. Talbot – Α. Cutler). Loukaki, «Monastères de femmes», ό.π. (υποσημ. 58), 36, 37.

⁶³ Sigala, «A Brief Survey», ό.π. (υποσημ. 53), 17.

⁶⁴ Συνήθίζεται οι μοναστηριακές εγκαταστάσεις να βρίσκονται η μια κοντά στην άλλη. Teteriatnikov, «Monastic Settlements», ό.π. (υποσημ. 64), 37.

Εικ. 7. Χάλκη. Πανοριμής στην Πλαγιά ή Παλαρνώτης στου Αι Νόφρη το βουνό.

κατά τον 19ο αιώνα ανανεώθηκε η λατρεία με την ανέγερση νέων ναών πλάι στους παλαιούς. Αυτό δεν παρατηρείται σε ναούς αγροτικών χωριών ή ποιμενικών εγκαταστάσεων.

Στην ίδια θέση υπάρχουν δύο «σπήλιοι» και τρεις κύφες, που προφανώς χρησίμευαν ως κελλιά⁶⁵, στέρνες

⁶⁵ Γενικά, τα μοναστήρια δεν είναι απαραίτητο να έχουν πολλούς μοναχούς. Τον 10ο αιώνα ως μοναστήρια νοούνται όσα έχουν οκτώ-δέκα μοναχούς, Charanis, «The Monastic Properties», ό.π. (υποσημ. 5), 63. Το 1078 ο Μιχαήλ Ατταλιάτης ίδρυσε μοναστήρι στην Κωνσταντινούπολη για επτά μοναχούς. Ο ίδιος, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 70. Το πρώτο τυπικό του αγίου Νεοφύτου στην Πάφο (1177) προέβλεπε πολύ μικρό αριθμό μοναχών. Το δεύτερο (1214) αύξησε τον αριθμό: δεκαπέντε έως δεκαοκτώ. Mango – Hawkings, «The Hermitage of St. Neophytos», ό.π. (υποσημ. 29), 124. Τυπικά γράφονταν για κοινότητες που περιλάμβαναν από τρεις με τέσσερις μοναχούς (Κελλί Αγίου Σάββα στις Καρυές) έως και ογδόντα (Μεγάλη Λαύρα στο Άγιο Όρος). Thomas – Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ό.π. (υποσημ. 2), xvi.

και αλώνι⁶⁶. Στα ανατολικά του ναού, σε γκρεμό, ανοίγονται και σπήλαια, η γειτνίαση με τα οποία θεωρείται κριτήριο για την απόδοση μοναστικής χρήσης σε ναό⁶⁷. Οι εγκαταστάσεις του μοναστηριού απλώνονται σε διάφορα άνδηρα⁶⁸.

Ο Σταυρός στην Πλεκτή, η Παναγία Εννιαμερίτισσα και ο Παλαρνώτης εμπίπτουν χρονικά σε περίοδο αναγέννησης του μοναχισμού και ίδρυσης πολλών, αναλογικά, νέων μοναστηριών⁶⁹.

⁶⁶ Μάλλον του 19ου αιώνα.

⁶⁷ Hill, «When is a monastery not a monastery?», ό.π. (υποσημ. 4), 138.

⁶⁸ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 83-86. Μ. Ζ. Σιγάλα, «Η μεσαιωνική και μεταβυζαντινή Χάλκη μέσα από τα κυριότερα μνημεία της», *Δωδ.Χρον ΚΒ'* (2008), 107. Σε διαφορετικά άνδηρα απλώνονταν και τα κτήρια της Λαύρας – μονής Κελλιβάρων στο όρος Λάτρος. Kirby – Mercangoz, «The monasteries of Mt Latros», ό.π. (υποσημ. 4), 65.

⁶⁹ Charanis, «The Monk», ό.π. (υποσημ. 2), 68.

Εικ. 8. Χάλκη, Άις Νόφρης στον Άι Νόφρη το βουνό.

Στην κατηγορία των καθολικών μοναστηριού κατατάξαμε έναν ακόμα ναό, τον Άι Νόφρη του Άι Νόφρη το βουνό⁷⁰, συνεκτιμώντας τη θέση του –στην Πλαγιά, ψηλότερα από το προηγούμενο μοναστήρι και εκτός των κύριων μονοπατιών του νησιού–, μορφολογικά χαρακτηριστικά του –όπως τον νάρθηκα και το αρκοσόλιο στο εσωτερικό του νάρθηκα⁷¹– καθώς και την αφιέρωσή του σε άγιο ερημίτη, τον Ονούφριο⁷² (Εικ. 8). Ο ναός φέρει εντελώς άτεχνες και

λαϊκότερες τοιχογραφίες και χρονολογείται, με βάση την τοιχοποιία του, γύρω στα 1500. Στα ανατολικά του ναού υπάρχουν τέσσερεις κύφες, σχεδόν σε μία σειρά τοποθετημένες, σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη. Υπάρχει, ακόμα, στέρνα και ένα αλώνι.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι μοναστηριακές εγκαταστάσεις της Χάλκης, δεν έχουν καμιά σχέση με τα γνωστά από αλλού στερεότυπα μοναστηριακών εγκαταστάσεων, ακόμα και στα ίδια τα Δωδεκάνησα (Ταξιάρχης Μιχαήλ στο Θάρι Ρόδου, Άγιος Παντελεήμονας Τήλου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Πάτμου). Δεν διαθέτουν περιβόλους, μεγαλόπνοα καθολικά και καλοκτισμένα κελιά ολόγυρα⁷³. Στην ουσία ο τρόπος ζωής στα μοναστήρια δεν διέφερε από τον φτωχικό,

⁷⁰ Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Β', 79-81.

⁷¹ Στην περίπτωση της Χάλκης τα αρκοσόλια, εκτός ίσως από ένα, απαντούν σε ναούς, στους οποίους έχει αποδοθεί μοναστική χρήση με βάση και άλλα κριτήρια. Σιγάλα, *Χάλκη*, ό.π. (υποσημ. 9), Α', 177-179.

⁷² Ο άγιος Ονούφριος, περιώνυμος ασκητής, απεικονίζεται σε πολλούς μοναστηριακούς ναούς. Σιγάλα, «Εννιαμερίτισσα», ό.π. (υποσημ. 17), 364, 363 εικ. 23. Mango – Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», ό.π. (υποσημ. 29), 155.

⁷³ Ένα οργανωμένο μοναστήρι διέθετε περίβολο που χώριζε τη μοναστική κοινότητα από τις αρνητικές επιδράσεις του έξω κόσμου. Teteriatnikov, «Monastic Settlements», ό.π. (υποσημ. 62), 23.

εντελώς απλοϊκό τρόπο ζωής, «τρογλοδυτικό» θα μπορούσε να τον χαρακτηρίσει κανείς, των κατοίκων του νησιού⁷⁴. Αυτό βέβαια δεν αποτελεί πρωτοτυπία της Χάλκης. Παρόμοιες μοναστηριακές εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί και αλλού, όπως στην Καππαδοκία⁷⁵, στη νότια Ιταλία⁷⁶ και στο νησάκι Skellig Michael στην Ιρλανδία⁷⁷. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, πως η μελέτη της

μοναστηριακής αρχιτεκτονικής⁷⁸ και η αρχαιολογία των μοναστηριών θεωρείται από τους ειδικούς στο θέμα πως βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα⁷⁹.

⁷⁴ Για τον τρόπο ζωής στη Χάλκη κατά την περίοδο της Ιπποκρατίας, βλ. Σιγάλα, «Ιχνηλατώντας την κοινωνία», ό.π. (υποσημ. 55), 565. Τρωγλοδυτική χαρακτηρίστηκε και η μοναστική κοινωνία που άφησε με τον θάνατό του ο άγιος Νεόφυτος στην Πάφο. Mango – Hawkings, «The Hermitage of St. Neophytos», ό.π., (υποσημ. 29), 132.

⁷⁵ Teteriatnikov, «Monastic Settlements in Cappadocia», ό.π. (υποσημ. 62), 23-24. R. Ousterhout, «Questioning the agricultural Evidence: Cappadocian Monasticism», Mullet – Kirby (επιμ.), *Work and Worship*, ό.π. (υποσημ. 4), 426, 430, 431.

⁷⁶ Φ. Καϊμάκη, *Η Ελλάδα του Σαλέντο*, Αθήνα 2008, 157, 167.

⁷⁷ E. Bourke – A. R. Hayden – A. Lynch (επιμ.), *Skellig Michael*,

Co. Kerry: the monastery and South Peak. Archaeological stratigraphic report: excavations 1986-2010, Δουβλίνο 2011.

⁷⁸ Η μοναστηριακή αρχιτεκτονική στη στερεοτυπική της μορφή έκανε την πρώτη της εμφάνιση τον 11ο αιώνα. Hill, «When is a monastery not a monastery?», ό.π. (υποσημ. 4), 137.

⁷⁹ Kirby – Mercangoz, «The monasteries of Mt Latros», ό.π. (υποσημ. 4), 51.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Επεξεργασία χάρτη από την Πηνελόπη Ματσούκα, Εκδόσεις «Ανάβαση». Εικ. 2: Φωτογραφία Γιάννη Κωτσή. Εικ. 3α-γ: Σχέδια Νείλου Πιτσινού, αρχιτέκτονα. Εικ. 3δ: Σχέδιο Κυριάκου Μάγου, αρχιτέκτονα. Εικ. 4, 7: Φωτογραφίες Πηνελόπης Ματσούκα. Εικ. 5: Φωτογραφία Νείλου Πιτσινού. Εικ. 6, 8: Φωτογραφίες Μαρίας Ζ. Σιγάλα.

Maria Z. Sigala

MONASTIC ESTABLISHMENTS ON THE ISLAND OF CHALKE IN THE DODECANESE FROM THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD TO THE END OF THE PERIOD OF THE KNIGHTS

Monasticism was an essential element of the Byzantine empire already since the Early Christian period. Monasteries were abundant but only few of them have been recognized till now as such. Monasticism in the Dodecanese is very little known apart from what concerns the personality of St Christodoulos and, mainly, his monastery on Patmos.

Archaeological data, included in the study of all the Early Christian and Medieval monuments of Chalke in a doctoral thesis, made it possible to identify monastic use in many chapels and other monuments (caves, huts). It seems that the natural environment of Chalke, which is mountainous with cliffs and caves, together with its position near Asia Minor, where large monastic establishments existed, favoured the settlement of monks on the island in all times.

In the Early Christian period hermits and monks settled on the rugged northern coast of the island: in the area Kellia, where a cave hermitage with 6th-century wall-paintings and a built cell with 7th- and 8th-century wall-paintings were identified; at *Ryaki tou Ai Yoryiou*, where an Early Christian basilica and caves existed, probably a lavra; and at Pefkia or Limenaria, where a basilica found there could have been a “kyriakos naos” for hermits settled in the surrounding area.

Perhaps since as early as the 8th century hermits and monks started moving to the hinterland (Fig. 1), where monastic use has been detected in the chapel of Ai Lias (St Elijah), on the mountain of Profetes Elias (Prophet Elijah).

Since the Middle-Byzantine period hermits and monks seem to have settled in the broader area around the nowadays abandoned medieval/post-medieval village Chorio

(Fig. 2). Three chapel-shaped hermitages (cells), a “kathisma”, and maybe a lavra have been identified in the area.

Considering the lack of written sources and the fact that monastic establishments of Chalke do not differ markedly from agricultural and pastoral ones, attributing monastic use to a chapel was based first of all to the inability to ascribe it to any other use, as for example, as a “parish” or cemetery church or a private chapel.

Moreover, at least some of the following criteria were used in each case: (a) The location. Hermitages are found in inaccessible, barren places (Fig. 2), often on hilltops and mountain tops. Katholika are found off the main road of the island, on slopes. (b) Local tradition, which identifies some of them as monasteries. (c) Certain morphological characteristics (narthex, the lack of a screen, arcosolia). (d) The iconographic programme. (e) The dedication of a chapel to a hermit saint. (f) The anonymity of the “chapel” in case of a chapel-shaped hermitage, and (g) Their sanctity and fame, in case of a monastery.

Three “chapels” were identified as chapel-shaped hermitages: the Anonymous A cross-shaped chapel at Kopanas, the Anonymous B at Kopanas, which resembles a kyphe and “Porteni *i Nea*” / *ex-Anonymous* at Portalli. All three are found in the upper slope, at the edges of the hill where Chorio is placed, in entirely barren and inaccessible places. We believe that they have no names and they are not known by the locals exactly because they were not chapels, but anonymous hermitages which were abandoned. They are small, they have no screen, one is cross-shaped (Figs 3α, 4), a type mostly in use in monastic chapels, two were decorated with unidentified murals. One is dated to the Middle-Byzantine period, the other two to the period of the Knights (Figs 3β, 5, 3γ).

Another Anonymous chapel, with remnants of 13th-14th-century wall-paintings, east of Panagia Choriani (Figs 2, 3δ), the metropolitan church of Chorio, was identified as a possible Kyriakos (Sunday) church for hermits in the surrounding area. Its main characteristic is its big sanctuary, which is as big as the main church, a fact that makes us think that several hieromonks probably gathered together there. The cell on its south could have served as a refectory. There is an arcosolium and a cistern.

On the mountainous area, just opposite the village Chorio, there are four chapels to which we can attribute monastic use.

Ais Andrias stou Ai Andria to Vouno (St Andrew on St Andrew’s Mountain) (Fig. 6, a 10th-century chapel, with two layers of wall paintings, the second dating probably at the beginning of the 11th century, seems to have been a “kathisma”. It lies in a very inaccessible place, it has two arcosolia on the outer northern side and there are two kyphe, probably cells, very close to it.

Stavros at Plekti, with 14th-century wall-paintings, could also have been a kathisma. There is a kyphe (cell?) nearby and a threshold. The criteria for attributing to it a monastic use were the lack of a screen— which means that if mass was celebrated this was done without the presence of lay people and the sanctity of the place, the fact that people thought it was a pilgrimage and renewed worship there by building a new church in the 19th century

Although not in the vicinity of Chorio, we mention here Panagia Odegetria or Enniameritissa, dated with an inscription in 1367, because it is also a kathisma. There is a kyphe-cell on its north, sharing its northern wall, another kyphe nearby and a cistern in the area. Its monastic use is affirmed by its inscription which mentions two nuns and by its iconographic programme which includes monastic saints and elements which refer to the monastic movement of Hesychasm.

Back to the area around Chorio, there are two “monasteries”. Palarniotis or Taxiarchis Michael *o Panormitis* and *Ai Nofris stou Ai Nofri to Vouno*.

The first (Fig. 7) consists of a 13th-century chapel, three kyphe, two caves, and two cisterns. More caves can be seen in the cliff east of the chapel. It is considered a “monastery” by tradition, the reverence the locals feel for it, its location. A new church was built close to the medieval chapel in the 19th century.

Ais Nofris (Fig. 8) is a late 15th-century chapel with four kyphe almost in a row to the east, a cistern and a threshold. It is considered a “monastery” because of its location, its dedication to a hermit saint, and some of its architectural characteristics.

Monasteries on Chalke differ from the stereotype we have in mind for monasteries.

*Archaeologist-Byzantinist, PhD
Head of the Dept. of Byzantine and Post-Byzantine
Antiquities and Museums
Ephorate of Antiquities of Cyclades
mariazsigala@gmail.com*